

VEGYES VÁLASZTÁSI RENDSZER ÉS NŐI KÉPVISELET*

Ilonszki Gabriella

(politológus, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet)

Várnagy Réka

(PhD hallgató, Alkalmazott Politikatudományi Doktori Iskola,
Corvinus Egyetem)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány részletesen áttekinti a nők parlamenti képviseletének alakulását Magyarországon az 1990 és 2006 közötti időszakban. Következtetése szerint a korai pártkonszolidáció és a képviseleti elit bezáródása legalább annyira befolyásolja az alacsony szintű képviseletet, mint a választási rendszer. Egyúttal a konszolidáció időbeli korlátozottsága magyarázhatja a magyarországi és a régiókhöz tartozó többi ország nőképviseleti arányai közötti eltérést. A kiválasztás és a deszelekció mechanizmusai, valamint a jelölés szerkezetének súlyos egyenlőtlenségei a pártkapuőrök szerepére hívják fel a figyelmet. A jobb-bal törésvonal nem jelenik meg olyan jelentős választóvonalként, mint ahogy azt – részben az ideológiai különbségek, részben az MSZP által használt kvótaszabályozás alapján – feltételezhetnénk.

KULCSSZAVAK ■ női részvétel ■ pártkonszolidáció ■ választási rendszer ■ párt kapuőrök
■ elit befagyása

BEVEZETÉS

2006-ban Magyarországon a rendszerváltás óta ötödik alkalommal került sor parlamenti választások lebonyolítására, amely során a magyar országgyűlésbe 41 női képviselő került be, ami az összes képviselő 10,6%-át jelenti. Ezzel országunk a 93. helyet foglalja el a női képviselet szempontjából összeállított világranglistán (Inter-Parliamentary Union, 2006), ami nagyon rossz „eredmény” egy konszolidált politikai intézményrendszerrel rendelkező Európai Unió tagállam számára. Bár a posztkommunista környezetben is jellemzően uralkodó patriarchális kultúra¹ és a rendszerváltás időszaka általában nem kedvező közeg a női képviselet szempontjából (Funk–Mueller, 1993), régiók más országai jobb eredményeket tudtak elérni ebben a tekintetben: az Európai Unióba térségünkbeli belépő nyolc új tagállam

* Itt szeretnénk köszönetet mondani a tanulmány értő bírálatáért és a korrekciós javaslatokért a PTSZ névtelen referensének.

közül Magyarország az utolsó a női képviselet tekintetében, és a fejlődési trendet tekintve is az utolsó előtti helyen áll. Az új uniós országok közül Magyarország és Litvánia használ vegyes választási rendszert² – az a két ország, amely a két szélső helyet foglalja el a képviseleti continuum két szélén (lásd 1. táblázat). Joggal fogalmazódik meg az a kérdés, hogy vajon tényleg a választási rendszer van-e döntő hatással az alacsony képviseleti szint fenntartására?

1. táblázat. A nők aránya az új kelet-közép-európai Európai Unió tagállamok parlamentjeiben (%-ban)

Ország	Az első demokratikus választás éve	A női képviselők aránya az első választások után	Legutóbbi választási év	A női képviselők aránya a legutóbbi választások után
Litvánia	1990	9,9	2004	22%
Lettország	1990	15,0	2002	21%
Lengyelország	1991	9,1	2005	20,4%
Észtország	1990	5,7	2003	18,8%
Szlovákia	1990	12,0	2006	16%
Csehország	1990	10,0	2006	15,5%
Szlovénia	1990	13,3	2004	12,2%
Magyarország	1990	7,3	2006	10,6%

Forrás: IPU (www.ipu.org/wmn-f/classif.htm).

A szakirodalom egyetért a választási rendszernek a női (és kisebbségi) képviseletre gyakorolt feltételezett hatásait illetően (Matland–Montgomery, 2003). Általában és összehasonlító perspektívában igazolható az a megállapítás, hogy a listás-arányos rendszerek több lehetőséget rejtenek a női képviselet számára több okból is: *a*) a kiválasztási folyamatban nincs olyan direkt konfrontáció a jelölés során, mint az egyfős körzetekben, így a női jelöltek szívesebben vállalják a jelölésnek ezt a formáját, *b*) egy listás hely megszerzése általában nem zár ki minden más jelöltet (kivéve, ha a körzeti párt nagyság 1, vagyis a listáról egy adott párt csupán egy mandátumot tud szerezni) tehát nagyobb esélyük van a listán megjelenni új és más szereplőként – különösen, ha nagy a lista, és végül *c*) a választók oldaláról nem jelentkeznek (most nem térünk ki arra, hogy alappal vagy alaptalanul) feltételezett aggályok a női jelöltekkel szemben. Bár egyetértés van abban a tekintetben, hogy az intézmények és így maga a választási rendszer meghatározó szerepet játszik a női képviselet jellemzőinek kialakításában, éppen a magyar eset kapcsán néhány kérdőjel már korábban felmerült. Magyarországon a vegyes választási rendszer csak 1990-ben, az első választások során váltotta be az előzetes várakozásokat, hiszen ekkor lehetett szignifikáns korrelációt kimutatni a jelöltek neme és mandátumszerzési helye (egyéni körzet vagy lista) között (Ilonszki–Montgomery, 2002: 18). Azóta ez a korreláció eltűnt és bár kimutathatók az egyes mandátum-típusok női–férfi arányainak jellegzetes trendjei, a magyarázat a választási rendszeren túlmutató összefüggésekben keresendő.

A választási rendszer és a női képviselő kapcsolatáról felmerült kérdések néhány éve még joggal maradhattak nyitva a politikai átmenetre való hivatkozással (Moser, 2001), ma már azonban, a rendszerváltás után 16 évvel, konszolidált politikai környezetben a kérdések pontos megválaszolására kell törekednünk. Vajon a választási rendszer sajátosságaival magyarázható-e a női képviselői deficit, vagy más magyarázó tényezőket is figyelembe kell vennünk? Miért nincs a konszolidációs folyamatnak pozitív hatása? Általánosságban azt gondolhatnánk, hogy egy stabil politikai és gazdasági környezetben a demokratizálódás és az európaizálódás a pozitív képviselői tendenciákat erősíti, azonban ez nem mindig egyértelmű. Írásunk hipotézise, hogy elsősorban a korai pártkonszolidáció és ezzel összefüggésben a pártkapuőrök, és nem a választási rendszer okolható az alacsony arányú női képviselőért. A korai pártkonszolidáció és a képviselői elit bezáródása (Ilonszki, 2006) legalább annyira befolyásolja az elmaradó demokratizálódást ezen a területen, mint a többségi tendenciát hordozó vegyes választási rendszer.

A szakirodalom pontosan elemezte a pártok kapuőreinek szerepét a női képviselő alacsonyan tartásában (Caul, 1999). Ezt a szempontot a pártkonszolidáció különböző aspektusainak vizsgálatával fogjuk értelmezni. Az elemzést négy nagy részre bontjuk: először röviden bemutatjuk a választási rendszert, másodsorban a parlamentben való női jelenlét kérdéseivel foglalkozunk, harmadszor a választási rendszer közvetlen hatását értékeljük különös tekintettel a 2006-os választásokra, végül a nők előtt álló akadályokat ismertetjük a pártkonszolidáció különböző aspektusaival összefüggésben.

A VÁLASZTÁSI RENDSZER³

Jól ismert, hogy Magyarország választási rendszerét 1989 tárgyalásos átmenete során alakították ki, és azóta is az akkor meghatározott vegyes választási rendszer van érvényben. A választási törvény kialakításához a német vegyes választási rendszer szolgált példaként, de a magyar rendszer – mint azt mi is látni fogjuk – inkább a többségi elv felé húz a kormányzat stabilitásának biztosítása érdekében, ami kritikus kérdés volt a tárgyaló felek számára. A 386 országgyűlési képviselő három úton juthat mandátumhoz: 176 mandátumot többségi elv alapján, egy-mandátumos egyéni körzetekben osztanak ki. Az egyéni választókerületekben a választások első fordulóján a szavazatok több mint 50%-át kell megszerezni a mandátum elnyeréséhez. Nyertes hiányában a 15%-ot elért jelöltek jutnak tovább, s ha nincs három ilyen jelölt, akkor a három legtöbb szavazatot kapott jelölt indulhat a második fordulóban, ahol már a szavazatok relatív többsége is elég a mandátum elnyeréséhez.

210 mandátumot arányossági elv alapján működő területi és országos listákról osztanak ki. 20 területi listát lehet elvileg állítani, de csak az a párt állíthat egy adott területen listát, amely ott az egyéni kerületek számának egynegyedében, de minimum két helyen jelöltet tudott indítani, ami eléggé szigorú feltételt jelent a kis pártok számára. A területi listákról szerzett mandátumokat a Hagenbach–

Bischoff-formula alapján osztják el. A területi listákról eltérő számú mandátum szerezhető meg: a körzetek nagysága 4 és 28 mandátum között változik, bár a 28-as mandátumszám különlegesnek mondható, hiszen ez csak a budapesti listára igaz, amelyre a szavazók 1/5-e szavaz. Ha eltekintünk a budapesti listától, akkor területi listákról átlagosan 6,5 mandátum nyerhető. A különböző területi listákról maximum 152 mandátumot lehet elosztani.

A területi listákról és az egyéni körzetekből a felhasználatlan töredékszavazatokat – csakúgy, mint a kiosztatlan mandátumokat – az országos listára továbbbíjtják, amelyre a szavazók közvetlen módon nem szavaznak, hiszen ez csak kompenzációs lista. Azok a pártok állíthatnak országos listát, amelyek legalább 7 területi listát tudtak állítani (vagyis a régiók 1/3 részében képesek voltak a listaállításra). A pártok a d'Hondt legmagasabb átlag PR-formula alapján jutnak mandátumokhoz az országos listáról. Az országos listáról a választási törvény alapján legalább 58 mandátumot osztanak ki, de a rendszer sajátosságaiból adódóan ez a szám az eddigi választások során mindig magasabb volt.

A magyar választási törvényben a rendszerváltás óta 1994-ben történt az egyetlen lényeges változtatás, amikor a bekerülési küszöböt 4%-ról 5%-ra emelték, így a régióban a magyar választási rendszer kivételesen stabilnak tekinthető.

A NŐK ARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSA A PARLAMENTBEN

1945 előtt a női képviseleti tradíció nagyon gyenge volt Magyarországon. A II. világháború előtt a nőknek korlátozott volt a szavazati joga, különböző cenzusok voltak érvényben. Az 1-2 képviselő még a demokratikus látszat fenntartására sem volt elegendő (Nagyné Szegvári Katalin, 2001). Az általános női választójogot 1945-ben vezették be, és 1945-ben majd 1947-ben tartottak az arányos-listás elv alapján működő demokratikus választásokat, bár a második alkalomra már rávetült a közelgő kommunista hatalomátvétel árnya, és a szabad és tisztességes választás elve alaposan sérült. A női képviselők száma alacsony volt, 16 női képviselő került be mindkét választás nyomán az országgyűlésbe, főleg a szociáldemokrata és a kommunista párt padsoraiba. A kommunista korszak idején, az országgyűlésben sokkal több nő ült, mint manapság de ebben az időszakban a szabad választások hiánya miatt nem beszélhetünk igazi képviselétről, főleg nem demokratikus reprezentációról.

2. táblázat. Női képviselők száma és aránya 1949–1985 között

Év	Női képviselők	
	száma	%-a
1949	71	18%
1953	52	17%
1958	62	18%
1963	62	18%
1967	69	20%
1971	84	24%
1975	101	29%
1980	106	30%
1985	80	21%

Forrás: saját számítások.

A rendszerváltás után a női képviselet alacsony szinten stabilizálódott, mint azt a 3. táblázat is mutatja. Az első és a harmadik parlamenti ciklus konzervatív többsége és kormánya valamivel alacsonyabb női aránnyal járt (7,3% és 8,3%), míg a második, a negyedik és az ötödik ciklusban, amikor a szocialista és a liberális párt került kormányra, magasabb (bár még mindig alacsony), 9-11% körüli női arányszámokat találunk. Amint látható, a jobb-bal törésvonal nem jelenik meg olyan jelentős választóvonalként, ahogy feltételezhetnénk, ami jelzi, hogy a baloldalon sincs meg az egyértelmű akarat a női képviselet növelésére (Várnagy, 2007). Ezt támasztja alá az is, hogy mint az a 3. táblázatból látszik, a női képviselők aránya a szocialista frakción belül még 2006-ban sem érte el az 1990-es szintet, amikor – talán a régi reflexeknek és a párt vesztes helyzetének köszönhetően – arányaiban a legtöbb nő került a szocialista frakcióba. 1994 óta, amikor a baloldal visszanyerte és stabilizálta helyét a politikai térben, a női képviselők száma kis mértékben nőtt.

3. táblázat. A női képviselők száma és aránya pártonként 1990–2006 között

Párt	1990		1994		1998		2002		2006	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
MDF	8	4,8	6	15,8	1	5,9	1	4,2	1	9,8
SZDSZ	8	8,5	11	15,7	3	12,5	2	10,0	2	10,0
MSZP	5	15,1	22	10,5	14	10,4	23	12,9	25	13,1
FIDESZ	2	9,1	1	5,0	10	6,7	9	5,5	11	7,8
KDNP	1	4,7	1	4,5	-	-	-	-	2	8,7
FKGP	3	6,8	2	7,7	3	6,2	-	-	-	-
MIÉP	-	-	-	-	1	7,1	-	-	-	-
Összes	28	7,3	43	11,1	32	8,3	35	9,1	41	10,6

Forrás: Ilonszki–Kelemen–Széles (2003: 14) és saját számítások. Kiemelés: kormánypártok.

Az 1998-as választások során az MDF, míg a 2006-os választások alkalmával a KDNP kötött választási koalíciót a Fideszsel, de a parlamentben mindkét párt önálló frakciót alakított, így a táblázatban is külön szerepeltetjük a rájuk vonatkozó adatokat.

A konzervatív pártok esetében a női képviseleti szint általában alacsonyabb. Érdeemes megjegyezni, hogy a jelenleg legnagyobb konzervatív pártnál, a Fidesznel a női képviselők aránya csak a legutóbbi 2006-os választások során nőtt, de még mindig nem érte el az 1990-es szintet (természetesen, a változó választási sikerek fényében a számszerű érték változó). Igaz, hogy a párt 1990-ben még nem a konzervatív pártok családjába tartozott.

A VÁLASZTÁSI RENDSZER ÉS A NŐI ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK ARÁNYA

Az 1989 nyarán az ellenzék és a kommunista párt reformcsoportjai közötti tárgyalások során kialakított sarkalatos törvények közül az egyik a választási rendszert meghatározó törvény volt, amelyet 1989 őszén fogadott el az országgyűlés (XXXIV/1989). A törvény sajátossága, hogy női vagy más kisebbségi képviselőre vonatkozóan semmilyen kitétel nem tartalmaz, a tárgyalófelek inkább a kommunista – nem kommunista törésvonalra koncentráltak a tárgyalások során. Az MSZMP reformcsoportjai az egyéni körzetek túlsúlya érdekében küzdöttek, abban a reményben, hogy jelöltjeik nagyobb ismertségnek örvendenek, mint az új pártok új jelöltjei. Ezzel szemben az ellenzéki csoportok többsége az arányos-listás rendszert preferálta azon az alapon, hogy egy pártalapú arányos rendszerben jobb esélyekkel indulnak.

Az, hogy az új választási rendszer nem volt kifejezetten esélyegyenlőség-érzékeny nem jelenti azt, hogy semmiféle hatással nem volt a nőkre, hiszen a mandátumszerzési struktúrában (4. táblázat) fontos eltéréseket láthatunk a női és a férfi képviselők között. Az első választáson a „papírforma” valósult meg, hiszen az előzetes várakozásoknak megfelelően az egyéni körzetek hátrányosak, míg az arányossági elv alapján működő listák előnyösek voltak a női képviselők számára (a legelőnyösebb a legnagyobb körzetnagyságú országos lista volt). Később azonban a női mandátumok száma és aránya stabilizálódott az egyéni körzetekben (2006-ban pontosan ugyanannyi, mint 1994-ben) és számszerűen kétszer annyi nő szerez egyéni körzetekben mandátumot, mint az országos listáról, ahol a szám alacsony szinten szintén beállt. A területi listás mandátumok tekintetében volt csupán emelkedés az utolsó két választás során.

4. táblázat. A női képviselők mandátumszerzési struktúrája 1990–2006 között

év	Egyéni körzetben szerzett mandátum			Területi listán szerzett mandátum			Országos listán szerzett mandátum			Összes női mandátum	
	összes	női szám	női %	összes	női szám	női %	összes	női szám	női %	szám	%
1990	176	6	3,4	120	8	6,7	90	14	15,6	28	7,3
1994	176	15	8,5	125	17	12,8	85	11	14,1	43	11,1
1998	176	12	6,9	128	13	10,2	82	7	8,5	32	8,3
2002	176	13	7,4	140	16	11,4	70	6	8,6	35	9,1
2006	176	15	8,5	146	19	13,0	64	7	10,9	41	10,6

Forrás: Ilonszki–Montgomery (2003: 19) és saját számítások.

Ahogy azonban már korábban jeleztük, a választási rendszeren túlmutató okok jobban magyarázzák ezeket a folyamatokat. Az egyéni körzetekben megmutatózó stabilitás nem magyarázható a pártok jelöltállításának „nyitottságával”, hiszen paradox módon az egyéni körzetekben 1994 óta folyamatosan csökken a női jelöltek száma. 1994-ben 71 körzetben egyáltalán nem volt női jelölt, egy női jelölt volt 63 körzetben, és két vagy több női jelölt indult 42 körzetben; 2006-ban 87 körzetben nem volt női jelölt, 69 körzetben indult egy női jelölt és 20 körzetben találkozhattunk két vagy több női jelölttel. A választók fele körzeti szinten egyáltalán nem találkozik női aspiránssal! A kisebb pártok – amelyek eltűntek a rendszerből – nyitottabbnak mutatkoztak a női jelöltek irányában, viszont a nagyobb pártok még mindig nehezen jelölnek nőket a szoros versenyhelyzetekben, bár láthatóan a nők képesek mandátumszerzésre ilyen körülmények között is.

A választási rendszernek az arányosságot elvileg leginkább segítő ágán, az országos listán csak az első választáson volt valóban felülreprezentált a női képviselői jelenlét. Meg kell jegyeznünk, hogy az arány csökkenése részben azzal is magyarázható, hogy az országos listáról nyert mandátumok száma összességében csökkent: 1990-ben 90, míg 2006-ban 64 mandátum volt. Vagyis a bipolarizáció és a két és fél pártrendszer irányába történő elmozdulás hátrányosan hatott a nők országos listás esélyeire. Az 1/3-nyi csökkenés (90 versus 64) azonban még mindig nem magyarázza teljesen az országos listáról nyert női mandátumok csökkenését, hiszen 1990 és 2006 között nem csupán harmadára, hanem felére csökkent az országos listáról nyert női mandátumok száma (14 versus 7), vagyis arányaiban jobban csökkent a női OL-mandátum, mint az összes OL-mandátum száma.

Bár valamelyest növekvő arányú és számú női mandátumot láthatunk a területi listákon – összességében a nők a területi listákról nyerték a legtöbb és az országos listáról a legkevesebb mandátumot – ezt a megállapítást is árnyalni kell. Ugyanis a területi listán induló nőknek csak igen kis százaléka jut be az országgyűlésbe: a csak területi listán induló nők sikerszázaléka 6% körül mozgott a 2006-os választások esetén. Ebből arra következtethetünk, hogy a területi listán való szereplés önmagában nem jelent előnyt a női indulók számára, és éppen ez az a hely, ahol a párthierarchia leginkább félti pozícióit.

Rövid áttekintésünk is jelzi, hogy az első látásra a választási rendszerrel

összefüggő képviseleti-mandátumszerzési elemzés mögött felsejlenek a pártrendszer átalakulásával és azon belül a pártok jelöltállítási stratégiáival összefüggő kérdések.

A NŐK ORSZÁGGYŰLÉSI ARÁNYÁT BEFOLYÁSOLÓ EGYÉB TÉNYEZŐK

A fentiekben a választási rendszer női képviseletre gyakorolt hatását elemeztük, és csak érintőlegesen foglalkoztunk a pártrendszer hatásaival. Márpedig maga a választási rendszer csak az intézményi struktúrát adja, a jelöltállítási stratégiák kialakítása a pártoknál történik. Különösen fontos ez az elem annak fényében, hogy – mint azt már említettük – a magyar választási rendszer kifejezetten stabilnak mutatkozott a rendszerváltást követő időszakban, így a pártok kitanulhatták, hogy miként érvényesítsék céljaikat ebben az intézményi környezetben. Ezért az alábbiakban a pártrendszer korai konszolidációjának negatív – vagy legalábbis ellentmondásos – hatását fogjuk részletesen elemezni három főbb témára koncentrálni. A pártrendszer változásának iránya, maga a szelekciós folyamat és a női jelöltállítási struktúra egyaránt „gyanúsítottként” szerepelnek a női képviselők hátrányának fenntartásában. Előljáróban a pártkonszolidáció két fontos eseményét kell felelevenítenünk: a pártkonszolidáció egyik fontos momentuma az MSZP 1994-es győzelme, amely jelezte, hogy a politikai tér bal oldala is konszolidálódott és kialakultak a szocialista párt szervezeti jellemzői. A másik fontos megálló az 1998-as választás: a két nagy párt pozíciójának stabilizálódása a két és fél pártrendszer felé toltta el a rendszert.

A magyarországi szakirodalomban viszonylag korán megfogalmazódott a pártrendszer korai befagyásának tétele (Ágh, 2002), de a felvetés bizonyítása és ellenőrzése elmaradt. Témánk szempontjából nem kell kitérnünk arra, hogy a 'befagyás' fogalom tartalma szélesebb, mint a konszolidáció, illetve a „befagyás” Lipset és Rokkan nyomán (Lipset–Rokkan, 1967) a törésvonalakra való ráépülést és a törésvonalak szilárdságát jelenti. A címben és hipotézisünkben jelzett korai pártkonszolidáción mást értünk: a pártszervezet, a pártelit és a pártok működési krédójának olyan beállítását, amely merevvé és zárttá teszi a rendszert, és negatív befolyásolja a képviselet érvényesülését – jelen esetben pusztán a női képviseletre vizsgálva a témát. Milyen képviseleti hatásai láthatók tehát a korai pártkonszolidációnak?

A pártrendszer változása: a többpártrendszer irányából a magyarországi pártrendszer elmozdult a két és fél pártrendszer irányába, hiszen 2006-ban az effektív pártszám a választáson elért szavazatok alapján 2,69 lett⁴ szemben az 1990-es 6,71-es értékkel (5. táblázat). A pártok a választási aréna domináns szereplőivé váltak (gondoljunk a független jelöltek egyre csökkenő számára). A pártok száma csökken – 2006-ban kevesebb párt indított jelölteket, mint ezelőtt bármikor. Bár az országos listát állítani tudó pártok száma 2002-höz képest 2006-ban emelkedett, ez részben a már régóta jelenlévő pártok átrendeződésével (az MDF és a FIDESZ újra külön listát indított, illetve a különböző pártok kisebb leszakadó csoportjai együtt indították

a Kereszténydemokrata Párt – Keresztényszociális Centrum Összefogás listáját), részben pedig egy kisebbségi alapon szerveződő új párt – az MCF Roma Összefogás Párt – megjelenésével magyarázható. Az újonnan megjelenő pártok eredményességét azonban az országos listaállítás ténye önmagában nem igazolja, hiszen például a 2002-ben listát állító Új Baloldal 2006-ra már eltűnt a politikai porondról. Egyetlen kivételtől eltekintve (MIÉP), az elmúlt 16 évben csak azok a pártok kerültek be a parlamentbe, amelyek részt vettek a rendszerváltásban, sőt a 2006-os országgyűlés minden pártja már 1990-ben is delegált képviselőket az országgyűlésbe.

5. táblázat. A pártrendszer változásának néhány aspektusa

Év	Effektív párt-szám a választáson	Parlamentari pártok száma	Legalább egy jelöltet indító pártok száma	Független jelöltek száma	Országos listát állító pártok száma
1990	6,71	6	28	199	12
1994	5,23	6	37	103	15
1998	4,46	5	26	53	12
2002	2,84	4	22	40	8
2006	2,69	5	21	12	10

Forrás: www.valasztas.hu, lásd 4. lábjegyzet; Benoit (2005) és saját számítások.

Az 6. táblázatból világosan látszik, hogy 1994-ben volt a legmagasabb a jelöltek száma, akkor „sokan” láttak esélyt a politikába való bekerülésre (Ilonszki, 1999), de azóta ez a szám folyamatosan csökken. Ennek a jelenségnek az egyik oka a kis pártok eltűnése, a másik oka pedig, hogy a parlamenti pártoknak is kevesebb jelöltjük van, mert egy jelöltet egyre több helyen is indítanak. A két nagy pártnál a matematikailag esélyes jelöltek átlag jelölés száma 1990 és 2002 között a Fidesznél 1,9-ről 2,3-ra emelkedett, míg az MSZP-nél ez a szám 1,6-ről 2,1-re nőtt (Sebestyén, 200: 3). Ez azt jelenti, hogy egy jelölt átlagosan több mint két helyen indul, kombinálva az egyéni körzet, a területi lista és az országos lista által nyújtott lehetőségeket.

6. táblázat. A jelöltek nem szerinti megoszlása 1990–2006 között*

Választási év	Férfi jelöltek		Női jelöltek	
	szám	%	szám	%
1990	3191	91%	316	9%
1994	4084	88,5%	529	11,5%
1998	3657	85,8%	605	14,2%
2002	2840	82,2%	614	17,8%
2006	2284	83,%	456	16,7%

Forrás: valtor.valasztas.hu/vaaltort/jsp, Farkas-Vajda (1991), és saját számítások.

*Megjegyzés: az 1990-es és az 1994-es országgyűlési választások esetében a KSH által közölt adatokat, míg az 1998-as, 2002-es és 2006-os országgyűlési választások esetében a BM által közzétett adatokat használtuk.

A női jelöltek száma – sőt aránya is – 1990 után 2002-ig emelkedett, és a 2006-ban tapasztalt csökkenés, bár meglepő és árulkodó, arányaiban nem volt nagy mértékű, tehát a jelöltállítás pusztán számszerű megközelítése nem ad választ a női képviselő problémájára. Talán több női jelöltet találunk azoknál a pártoknál, amelyek nem jutottak be a parlamentbe? Ez sem a megfelelő válasz: 2006-ban 312 nő és 1577 férfi indult a (későbbi) parlamenti pártok soraiban, míg 144 nő és 707 férfi a nem parlamenti pártoknál (beleértve a néhány független jelöltet is). Ez azt jelenti, hogy a később a parlamentbe jutott pártoknál és a parlamentből kimaradt pártoknál szinte azonos a női jelöltek aránya. A bipolarizáció önmagában nem bártortalanítja el tehát a női jelölteket, de az adatsorból látszik, hogy a jelölés szerkezetében súlyos egyenlőtlenség van: a parlamenti pártok női jelöltjei közül körülbelül minden nyolcadik (312 jelölt versus 41 mandátum) nyert mandátumot, a férfiak közül pedig minden négy és feledik (1577 jelölt versus 345 mandátum). Mivel a női jelöltek, ahogy már láttuk, az egyéni körzetekben jól teljesítenek, a listák esetében pedig teljesen egyértelmű, hogy nem személyhez, hanem pártokra szavaznak az állampolgárok, világosan kiderül a pártokban uralkodó szelekciós mechanizmus nemi szempontja.

Kiválasztás és deszelekció. Mint láttuk, a szelekciós bázis 1994-ben volt a legszélesebb, bár a nők számára nem ez az év jelentette a csúcspontot. A szélesedő női jelöltszám nem eredményezett magasabb számú és arányú női képviselőt. Ennek az egyik oka – mint arra már több alkalommal is rámutattunk (Ilonszki, 1999; Ilonszki–Montgomery, 2002), – hogy a pártok intézményesülése centralizációval és perszonalizációval járt együtt a legtöbb pártban. A kapuőrök biztosították saját központi (vagy akár kizárólagos) szerepüket a jelöltek kiválasztásában és még inkább a jelöltek indulási helyének kijelölésében. Az egyetlen kivételt a szocialista párt jelentette, ahol a „külső párt”⁵ elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a jelöltek helyének kijelölése során érvényesítse érdekeit és ahol egy viszonylag nagyobb női politikusi kör ágyazódott be a pártba. Ezen kívül nemzetközileg is előnyös volt a szociáldemokrata pártcsaládba való betagozódás szempontjából a baloldali értékrend női–férfi egyenlőségre vonatkozó elvének elfogadása. A 2002-ben bevezetett kvóta is ennek köszönhető, de érdemben nem szabályozta a jelöltállítás részleteit.

Indirekt módon bizonyítható, hogy a kiválasztási folyamat stabilizálódása a női pozíciók instabilitásához vezet, mert a férfi párt- és parlamenti elit reprodukcióját állítja középpontba és így a nők egyre nagyobb arányban esnek ki a rendszerből. Ezt illusztrálja a 7. táblázat, amely az új képviselők arányát mutatja a magyar országgyűlésben. Az első három választáson a női–férfi fluktuáció arányai közel voltak egymáshoz (sőt csekély női stabilizálódási előnyt mutattak), azóta viszont a férfi képviselői csoport stabilizálódása és a női–férfi arányok e tekintetben megmutatkozó növekvő aszimmetriája figyelhető meg. Világosan látszik, hogy míg a férfiak körében egyértelmű az új képviselők számának csökkenése és a csoport bezáródása, a nőknél magasabb a fluktuáció, vagyis a pártkapuőrök a szelekciót nemek szerint is végzik.

7. táblázat. Az újválasztási ráta nemek szerinti megoszlása a parlamentben 1990–2006 között

Választási év	Új képviselők			
	Nők		Férfiak	
	szám	%	szám	%
1990	26	92,9	346	96,6
1994	27	62,8	218	63,6
1998	13	43,3	175	49,2
2002	13	37,1	107	30,9
2006	19	46,3	88	25,5

Forrás: saját számítások.

Mind a bal-, mind a jobboldalon a női mandátumok bizonytalansága nagyobb, mint a férfi mandátumoké: a kormány padsoraiban a férfi képviselők 25%-a új képviselő, míg a nőknél ez az arány 39%, az ellenzék oldalán pedig a férfi képviselők 27%-a, a női képviselők 57%-a új. A női politikusok nagymértékben függnek pártjuktól, hiszen a jobb oldal politikusnőinek általában gyengék a saját politikai erőforrásaik, a baloldalprofesszionizálódott női politikusai pedig leginkább ügykerülnek pozícióba, ha hasonlóak férfi társaikhoz és nem sokat foglalkoznak a női esélyegyenlőség kérdésével. Nem meglepő, hogy a magyar parlamentben hiányzik a tartalmi női képviselet.⁶ Igen sokatmondó a férfi–női különbség a vezető párt szerepet betöltő képviselők között: a rendszerváltás körüli csekély eltérés után 1998-ban már 10%-kal, 2002-ben 20%-kal és 2006-ban 15%-kal több nő töltött be a képviselők közül vezető szerepet pártjában, mint férfi. Interjúk és egyéb kutatások eredményei rámutattak, hogy a női politikusok jobban függték pártjuktól és bevallottan jobban azonosultak azzal, mint férfitársaik (Ilonszki–Antic, 2003: 131).

A jelöltek helyezése: A kiválasztás és a deszelekció dimenzióján kívül a női jelöltek konkrét elhelyezése a jelölési struktúrában szintén hozzájárul a nők parlamenti alulreprezentáltságához. A kiválasztott jelöltek ugyan indulnak a választásokon, de nem feltétlenül indulnak mind a három csatornán. Helyüket és helyezésüket főleg a pártok kapuőrei határozzák meg. Éppen ezért különösen fontos átgondolni, hogy milyen jelölt-pozíciók hozhatnak választási sikert vagy legalábbis melyek nyújtanak matematikai esélyt a nyeresre.

A matematikailag esélyes jelölt hazánkban használt fogalma igen tág, hiszen ide tartozik minden egyéni körzetben induló jelölt és azok a listás jelöltek, akik az adott listán kiosztható mandátumszámnál alacsonyabb helyezési sorszámmal rendelkeznek. Természetesen ez a fogalom szigorúan matematikai esélyt jelöl, nem pedig politikait, hiszen nem számol a korábbi években elért eredményekkel, és arra az igen irreális feltételezésre épít, hogy az adott párt minden egyéni körzetben nyer és elvisz minden területi mandátumot. Bár a politikatudományi irodalom régóta foglalkozik az 'esélyes jelölt' politikai értelemben is használható fogalmának kidolgozásával (Niemi–Fuh-sheng Hsieh, 2002), mi most a magyar szakirodalomban elterjedt matematikai megközelítést fogjuk alkalmazni, amely

szintén jól tükrözi a férfiak és nők közötti eltéréseket a lehetőségek és eredmények tekintetében.

A 8. táblázat mutatja a matematikailag esélyes női jelöltek arányát az egyes pártokra lebontva. Átlagban az első három választás alkalmával az esélyes jelöltek 10%-a, míg 2002-ben és 2006-ban az esélyes jelöltek kb. egy hatoda volt nő. 2006-ban, a pártok méretétől és ideológiai beállítódásától függetlenül, az esélyes női jelöltek száma 25–31 közé esett a parlamenti pártok körében.

8. táblázat. A nők aránya az esélyes jelöltek között 1990–2006 között %-ban, pártok szerint

	1990	1994	1998	2002	2006
MSZP	10	10,8	8,9	12,5	14,0
SzDSz	11,9	12	14,1	19,6	15,9
MDF	5,9	8,3	6,1	7,4	14,5
Fidesz	12,3	7,9	9,1		9,0
KDNP	6,4	9,1	19,9	n. a.	

Forrás: Sebestyén (2003) és saját számítás

A 3. táblázattal összehasonlítva egyértelműen kiderül, hogy a kis pártok esetében ez a számítási módszer túl nagylelkű, de még a nagy pártoknál is felmerül a kérdés: elégséges-e az 'esélyes' fogalmának használata a női képviselő kérdésének megértéséhez? Először is, a nők közül viszonylag kevesen indulnak egyéni körzetben, ehhez képest viszonylag sokan szereznek ott mandátumot. Sok közöttük az erős, professzionális női politikus, főleg a szocialista párt soraiban. Másodszor, bár a pártrendszer konszolidációjával a körzeti párt nagyság⁷ növekedett, a pártok mégsem igyekeznek kiegyensúlyozni a mandátumokat a listákon. A körzeti párt nagyság tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy 2006-ban már minden területi lista többmandátumos körzetként működött a pártok számára (kivételet jelent ez alól Budapest az MDF vonatkozásában és Pest az MDF és az SZDSZ vonatkozásában, ahol ezek a pártok egy mandátumot szereztek). E kivételektől eltekintve 2006-ban csak a Fidesz és az MSZP nyert listás mandátumokat: az MSZP 71, míg a Fidesz 69 mandátumot nyert a 20 listán. Az egy körzetben nyert mandátumok száma 2–10 között mozgott a szocialista pártnál és 2–13 között a Fidesznél, az átlagosan elnyert mandátumszám pedig 3 volt (ami igen magas, főleg az első választásokkal összevetve, amikor a listán átlagosan elnyert mandátumszám, vagyis a körzeti párt nagyság rendre 1 vagy 2 volt az egyes pártoknál).

Érdekeltek-e a nagy pártok a listák kiegyensúlyozásában? Törődnek-e ezzel a kérdéssel, aminek a szimbolikus üzeneten túl ma már megkérdőjelezhetetlen a tartalmi háttere is? Állítanak-e egyáltalán nőket a listák első három vagyis potenciálisan esélyes helyére? 2006-ban az MSZP-nél 13, a Fidesznél pedig 4 nő kapott helyett a listák első 3 helyezettje között (nem számolva itt a „nagy” budapesti listát). Ez tükrözi a bal–jobb törést, de egyben jelzi a nemek közötti mandátum kiegyenlítésre való törekvés hiányát is.

A listák kiegyensúlyozatlanságát mutatja az is, hogy a körzeti párt nagyságok növekedése ellenére a csak területi listákon induló nők sikerszázaléka önmagában is nagyon alacsony, ahogy korábban írtuk 2006-ban 6% körül volt. Vagyis a parlamenti pártok és kapuőrök nem adnak esélyt arra, hogy a nők kihasználják a listán való indulás feltételezett előnyeit, mert nem indítják őket jó pozíciókban. A helyzetet tovább árnyalja, hogy egy jelölt akár több választási csatornán is elindulhat. Sokszor ugyanazokkal a jelöltekkel találkozunk az egyéni körzetekben, a területi listákon és a párt országos listáján is. Ez a jelenség különösen jellemző az MSZP sikeres női jelöltjeire: azoknak a női jelölteknek a sikerszázaléka, akik mind a három választási csatornán indultak 2006-ban majdnem elérte a 90%-ot, ami más nézőpontból azt jelenti, hogy a parlamentbe bejutott 25 szocialista női képviselő közül 17 nevével mind a három választási ágon találkoztunk. A mandátumát egyik ágon megnyerő nő helyére azonban sokszor nem másik női jelölt kerül, így az erősen támogatott jelölteken kívül más női indulónak nincs esélye a nyeresre. A Fidesznél a mind a három választási formában induló női jelöltek sikerszázaléka nem ennyire magas – 37% körüli – viszont markánsabb az országos lista: a csak az országos listán induló jelöltek sikerszázaléka 33% volt 2006-ban. Ez az országgyűlésbe bejutott 13 képviselő esetében azt jelenti, hogy 3-an indultak mind a három választási ágon, és ugyanígy 3-an indultak csak országos listán – szimbolikus képviseleti tartalmat hordozva.

A kis pártoknál is megjelenik egyfajta szimbolikus képviseletre törekvés, hiszen sikeres női jelöltjeiket – akik később képviselők lettek – egyéni körzetekben és listákon is indították, azaz egyértelműen támogatták, és láthatóvá tették. A matematikailag esélyes jelöltjeik 14–16%-a volt nő. Ugyanakkor a szavazatarányok nem hozhattak tényleges esélyt a kis pártok listás női jelöltjeinek – hasonlóan férfi jelöltjeikhez.

A 2006-os választások során megjelenő új képviselőnők nagy aránya (46%) látszólag ellentmond a listák kiegyensúlyozatlanságának, hiszen, mint már említettük, a szakirodalom azt sugallja, hogy az új jelölteknek leginkább az arányos választási ágon van esélyük a mandátumszerzésre. A jobboldalon ez a tézis beigazolódni látszik, hiszen itt az újonnan belépők számára valóban a listák bizonyultak jelentős mandátumszerző forrásnak. A baloldalon azonban a 10 új képviselő közül 4-en egyéni választókerületekben nyerték el mandátumukat, ami egyéni politikai erőforrásokra és professzionalizáltságra utal.

ÖSSZEFOGLALÁS

A stabil női jelöltbázis ellenére a politikai lehetőségek tere szűkül a nők számára. A választási rendszer csak megerősíti ezt a helyzetet, de önmagában nem magyarázza azt. A pártokban sokszor központilag ellenőrzött kiválasztási folyamatok és jelöltállítási stratégiák, valamint a megrögződött parlamenti pozíciók mind hozzájárulnak ehhez a tendenciához. A háttérben a pártfejlődés néhány jellemzője áll: az elitvezérelt rendszerváltás és a pártok korai konszolidációja megerősített egy

szűk, főleg férfiakból álló professzionális politikusi réteget, akik őrzik pozícióikat, míg a női politikusok kevésbé tudtak beágyazódni (illetve egyáltalán bekerülni) a rendszerbe (kivételet képez ez alól a főleg az MSZP-hez kapcsolódó professzionizált politikusnők csoportja). Bár a választási dinamika egyes változásai – például a körzeti párt nagyság növekedése – elvileg nagyobb teret engedhetne a pártoknak és kapuőreiknek a listák összeállításánál az új csoportok megjelenítésére, a pártok nem élnek ezzel a lehetőséggel, jelöltállítási struktúrájuk alig változik.

Ezenkívül az átmenet során és napjainkban is hiányzik a politikai teret uráló ideák sorából az egyenlőség és a kisebbségi képviselőlet iránti érzékenység. Ráadásul a korai pártkonszolidáció leszűkítette azt az időszakot, amit tanulási időnek nevezhetnénk, amelynek során a még flexibilis demokratikus intézmények (köztük a választási rendszer) kiismerésére több lehetőség nyílt volna, teret engedve többek között a női képviselőletnek – a nem demokratikus tradíciók ellenére is. Talán a konszolidációnak ez az időbeli korlátozottsága magyarázza leginkább Magyarország és a többi posztkommunista ország nőképviseleti arányai közötti eltérést.

A látszólagos szavazói érdektelenség a női esélyegyenlőség témája iránt, a gyenge civiltársadalom, az alig létező női mozgalmak és patriarchális hagyományok ugyanakkor mind hozzájárulnak a nők alacsonyszintű képviselőletéhez. Az elitek szintjén, a professzionális – főleg szocialista – politikusnők kevésbé szolgálhatnak megfelelő szerepmodellként, hiszen be vannak cementeződve párt szerepeikbe. A konzervatív oldal nőpolitikusai pedig inkább egy hagyományos semmint egy modern konzervatív vonalat követnek.

Bár találtunk különbségeket a bal- és a jobboldal között a női képviselőlet tekintetében, de egyik oldalon sincs erős politikai akarat a női képviselőlet deficit kezelésére. Az MSZP csak félszívvel alkalmazza a 2002-ben bevezetett női kvótát. A kvóta csak a jelölés tekintetében szabályozza a nők arányát (25%-ot ír elő), a jelölés részletei (pl. az indulási hely) nincsenek kidolgozva, így a választások során a kvóta alkalmazása torzul.

A választási rendszer reformja egy ideje szerepel a politikai napirenden. A fő kérdés a képviselők számának csökkentése (mivel a magyar országgyűlés túl nagy), és nem szól a képviselőlet bázis növelésének problémájáról. Miközben a számszerű csökkentés sem megy könnyen, hiszen a kényelmes pozíciók megtartása a cél, esetleges megvalósulása feltételezhetően tovább szűkíti majd a képviselőlet bázist. Jelenleg úgy tűnik, hogy belső reformra nem számíthatunk a női képviselőlet javítása érdekében. Talán az Európai Unió esélyegyenlőségi szabályozása és elvárásrendszere hathat a pozitív elmozdulás irányába (Ilonszki, 2005), magasabb női képviselőlet szint megvalósítására ösztönözve mind a bal-, mind a jobboldalt. Nem lehet eltekinteni az elit felelősségéről ebben a kérdésben sem: milyen eszmék és értékek mentén képzeljük el a demokráciát?

JEGYZETEK

- ¹ A patriarchális kultúra mindennapi továbbéléséről adnak számot többek között a *Szerepváltozások*-kötetek (Lévai-Tóth, 1997; Pongrácz-Tóth, 1999; Nagy-Pongrácz-Tóth, 2001; Nagy-Pongrácz-Tóth, 2005).
- ² Litvánia csak 1992 után kezdte el használni a vegyes választási rendszert, és vannak eltérések a két (litván, illetve magyar) rendszer között.
- ³ A gazdag szakirodalomból nehéz kiválasztani a magyarországi választási rendszert leíró alpműveket. A teljesség igénye nélkül: Benoit, Kenneth (2005): Hungary: Holding back the Tiers. In Gallagher, M. – Mitchell, P. (szerk.): *The politics of electoral systems*. Oxford, Oxford University Press. 213–252.; Fábián György (1994): Választási rendszerek és a magyar megoldás. In *Társadalmi Szemle*. 1994(4). 29–38.; Kukorelli István (1999): A magyar választási rendszer. 1989–1998. In *Választástudományi tanulmányok*. 1999. Budapest, OVB. 39–53.
- ⁴ A parlamenti effektív pártszám azoknak a pártoknak a számát jelenti, amelyek számításba jöhetnek kormányalakító szereplőként. Az effektív pártszám kiszámításának képlete: $N = 1 / \sum p_i^2$, ahol p_i az i -edik párt mandátumát jelöli. Ez Magyarországon 1990-ben 3,72 2006-ban pedig 2,6 (amennyiben külön számítjuk a Fidesz és a KDNP frakcióját). A fent említett és a táblázatban is megjelenő választási effektív pártszámot hasonló módon, de a választáson elért szavazatok alapján számítjuk ki. Elemzésünk szempontjából ez utóbbi adatnak van igazán jelentősége. Itt szeretnénk köszönetet mondani Kurtán Sándornak, aki rendelkezésünkre bocsátotta számításait.
- ⁵ A külső párt fogalmán a szakirodalomnak megfelelően a parlamenti frakción kívüli pártszervezetet: a tagságot és a hierarchiát értjük.
- ⁶ Erről lásd elsősorban Ilonszki–Kelemen–Széles (2003) III. fejezet/b rész, ahol a törvényalkotási folyamatban igazolódik ez a probléma.
- ⁷ Körzeti párt nagyság az a szám, ahány mandátumot az egyes pártok szereznek a területi listákon. Ahogy csökken az induló pártok száma (vagy a bipolarizáció nyomán egyes pártok esélyei), értelemszerűen a megmaradó pártok listás esélyei nőnek: egy listáról még a kisebb megyékben (rövidebb listákon) is szerezhetnek több mandátumot. A körzeti párt nagyság szerepére a nemi alapú szelekció tekintetében Matland (1995) hívta fel a figyelmet.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Ágh Attila (2002): *Demokratizálás és európaizálás: a korai konszolidáció keservei Magyarországon*. Budapest, Villányi Úti Konferenciaközp és Szabadegyetem Alapítvány.
- Benoit, Kenneth (2005): Hungary: Holding back the Tiers. In Michael Gallagher – Paul Mitchell (szerk.): *The politics of electoral systems*. Oxford: Oxford University Press. 213–252.
- Caul, Miki (1999) Women's Representation in Parliament: The Role of Political Parties. In *Party Politics* 1999(5): 79–98.
- Fábián György: Választási rendszerek és a magyar megoldás. In *Társadalmi Szemle*. 1994(4). 29–38.
- Farkas E. János – Vajda Ágnes (1991): Az 1990-es parlamenti választások képviselőjelöltjeinek társadalmi jellemzői. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1991*. Budapest, DKMK 87–99.

- Funk, Nanette – Magda Mueller (szerk.) (1993): *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York – London: Routledge.
- Ilonszki Gabriella (1999): Legislative Recruitment: Personnel and Institutional Development in Hungary, 1990–1994. In Tóka Gábor – Enyedi Zsolt (szerk.): *Elections to the Hungarian National Assembly 1994*. Berlin, Ed. Sigma, 82–107.
- Ilonszki Gabriella – B. Kelemen Ida – Széles Zsuzsanna (2003) *Fordulóponton. Képviselőnk 1998–2002*. Budapest, OSI.
- Ilonszki Gabriella – Milica G. Antic (2003): National vs Gender Differences. In Milica G. Antic – Ilonszki Gabriella: *Women in Parliamentary Politics. Hungarian and Slovene cases compared*. Ljubljana, Peace Institute, 117–150.
- Ilonszki Gabriella – Kathleen Montgomery (2002): Parlament és kormányzás. In *Politikatudományi Szemle*. 2002(3-4), 7–33.
- Ilonszki Gabriella (2005): Nők a politikában: az Európai Unió és Magyarország. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2005*. Budapest, TÁRKI 57–72.
- Kukorelli István (1999): A magyar választási rendszer. 1989–1998. In Dezső Márta – Kukorelli István (szerk.): *Választástudományi tanulmányok*. Budapest, Belügyminisztérium Országos Választási Iroda, 39–53.
- Lipset, Seymour Martin – Stein Rokkan (1967): *Cleavage structures, party systems and voter alignments. Cross-national perspectives*. London, Collier–Macmillan.
- Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.) (1997): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága.
- Matland, Richard E. (1995): How the election system structure has helped women close the representation gap. In L. Karvonen – P. Selle (szerk.): *Women in Nordic Politics: Closing the Gap*. Dartmouth Publishing, 281–309.
- Matland, Richard E – Kathleen A. Montgomery (szerk.) (2003): *Women's access to political power in post-communist Europe*. Oxford University Press.
- Moser, Robert G. (2001): The effects of electoral systems on women's representation in post-communist states. In *Electoral Studies* (20): 353–369
- Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) (2001): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága.
- Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) (2005): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest, TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.
- Nagyné Szegvári Katalin (2001): *A női választójog külföldön és hazánkban*. Budapest, HVG–ORAC.
- Niemi, Richard G. – John Fuh-sheng Hsieh (2002): Counting candidates: An Alternative to the Effective N. In *Party Politics* (8)1, 75–100.
- Pongrácz Tiborné - Tóth István György (szerk.) (1999): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest, TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága.
- Sebestyén, István (1999): *Pártok és képviselőjelöltek az 1998 évi parlamenti választásokon*. Budapest, KSH Társadalomstatistikai Füzetek 24.

Sebestyén, István (2003): Országgyűlési választások: pártok, stratégiák, képviselőjelöltek és mandátumok. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2003*. Budapest, DKMKKA, 1100–1146.

Várnagy Réka (2007): Női képviselet a választás és kiválasztás erőterében. In Ilonszki Gabriella szerk. *Kormányzás és képviselet*. Budapest, EKK, megjelenés alatt

<http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> , 2006. december 10.

[http:// www.valasztas.hu](http://www.valasztas.hu), 2006. november.

<http://www.valtor.valasztas.hu/vaaltort/jsp>, 2006. november.